

ՄԵՇԲԱՆԲԱՐՅԱՆՍ ԺԻՆԲԵՐՏ (ԵՊՀ)

ՄԵՖՅԱՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԸՍՏ «ԹԱԶԲԻՐԱԹ ԱԼ-ՄՈԼՈՒԲ» ԵՎ «ԴԱՍԹՈՒՐ ԱԼ-ՄՈԼՈՒԲ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

«Թազբիրաթ-ալ-մոլուբ» և «Դասթուր-ալ-մոլուբ» աշխատությունները Մեֆյան Պարսկաստանի պետականավարման կառույցը ներկայացնող ամենից կարևոր աշխատություններից են:

Մեֆյան թագավորները ղեկավարման համար մշակել էին յուրահատուկ գործելաոճ, որը գործում էր երկրի ամբողջ տարածքում: Պարսիկ հետազոտող Դանեշ Փաժուհը անդրադառնալով «Թազբիրաթ-ալ-մոլուբ»-ի և «Դասթուր ալ-մոլուբ»-ի ստեղծման պատճառներին բացատրում է, որ «նմանօրինակ գրքերի կազմումը տարածված է եղել Մեֆյան իշխանության սկզբնավորման ժամանակաշրջանից ի վեր: Ընդունված է եղել համակարգի առանձնահատկությունների նկարագրման համար կազմել նմանատիպ աշխատություններ և յուրաքանչյուր գահակալի օրոք դրանք գրվել են գահակալող շահի անունից»¹:

Զույգ երկերում լավագույն կերպով պահպանվել է տվյալ կարևոր պատմական ժամանակաշրջանի վարչական կառուցվածքը, արքունական պաշտոնները, հասարակության մեջ եղած բաժանումները, արհեստները, ուր մատնանշումներ է կատարվել ժամանակի տնտեսական գործունեությանը, որում բացատրվում են մարզերի հաքիմների (իշխանների) պարտականությունները, խոսվում նրանց եկամուտների շուրջ, ուր նաև տեղեկություններ են պահպանվել երկրի զինվորական ուժերի եկամուտների և ծախսերի վերաբերյալ

¹ Դանեշփաժուհ Մոհամմադ Թադի, Դասթուր ալ-Մոլուբէ Միրզա Ռաֆիա վա Թազբարաթ ալ-Մոլուբէ Միրզա Սամիա, Մանբա գաբան վա ադաբիատե դանեշքադեհե ադաբիաթ վա օլումե էնսանի, շումարիե 63 վա 64 մորդադ, 1347/1968, Թեհրան, էջ 484 (պարսկերեն լեզվով):

վիճակագրություններ: Նմանօրինակ տեղեկությունների այլ աղբյուրներում չեն հանդիպում:

Սեֆյան Պարսկաստանի վարչական պատմության վերաբերյալ հետազոտության տեսանկյունից սկզբնաղբյուրների շրջանակում, կարևոր արժեք է ներկայացնում XVIII դարում աֆղան Աշրաֆի հրամանով Սեֆյան Պարսկաստանի վարչական կառույցի ծալքերին լավատեղյակ պաշտոնյա Միրզա Սամիայի միջոցով պատրաստված «Թագքիրաթ ալ-մուլուք» աշխատությունը²:

1930-ական թվականներին Սեֆյան Պարսկաստանի պատմության ուսումնասիրության նախակարապետները հանդիսացան Վալտեր Հենիթսը և Վլադիմիր Մինորսկին: Նրանք եղած աղբյուրների ժամանակագրության հիման վրա վերլուծության ենթարկեցին տվյալ ժամանակաշրջանի պատմությունը, որի արդյունքում 1936 թվականին Վալտեր Հենիթսը հրատարակեց իր «Պարսկաստանի ազգային պետության կազմավորում»-ը վերնագրով աշխատությունը, այնուհետև Մինորսկին հրատարակեց իր «Սեֆյան Պարսկաստանի վարչական կառույց»-ը աշխատությունը³:

1943 թվականին «Թագքիրաթ-ալ-մուլուք»-ի Մինորսկու կատարած ուսումնասիրությամբ դրվեց Սեֆյան Պարսկաստանի վարչական պատմության գիտական ուսումնասիրությունների հիմքը:

Սեֆյան Պարսկաստանի պետակառավարման կառույցի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են նաև Նասրուլահ Ֆալսաֆին, որի ուսումնասիրությունները հրատարակվել են հոդվածաշարի եղանակով, ինչպես նաև արևմտաեվրոպական գիտնական Վիլեմ Ֆլորը, ով հրատարակել է «Սեֆյան Պարսկաստանի վարչական ինստիտուտները»⁴ գիրքը:

² Մինորսկի Վ., Սազմանե էդարի հոքումաթե Սաֆավի(եա թալիդաթե Մինորսկի բար Թագքարաթ ալ-Մուլուք), Թեհրան, 1378/1999, էջ 9-10 (պարսկերեն լեզվով):

³ Միուրի Ռաջեր, Թահդիդաթի դար թարիխե Իրանե ասրե Սաֆավի(մաջմուե մադալաթ), թարջումե: Աբասալի Ղաֆարիֆարդ/Մոհամմադ Բադերե Արամ, Թեհրան, 1382/2003, էջ 326 (պարսկերեն լեզվով):

⁴ Willem Floor, Safvid Government Institutions, Mazda publishers, Costa Mesa, California 2001, p. IX.

«Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ը կարևոր աղբյուր է կրոնական կառույցների ուսումնասիրության դիտանկյունից: Կրոնական պաշտոնների և դրանց առանձնահատկությունների վերաբերյալ նրա մեջ պահպանված բացատրությունները հակիրճ են, սակայն բավականաչափ լուսաբանող: Ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվել է, որ գիրքը գրվել է Սեֆյան հարստության անկման ժամանակաշրջանում, քանի որ դիվանական պաշտոնների բաժանումների մեջ նշվում է մոլլաբաշի պաշտոնը, որը ձևավորվել է միայն Սեֆյան Շահ Սուլթան Հուսեյնի⁵ գահակալության վերջին տարիներին:⁶

Սեֆյան Պարսկաստանի պետականավարման կապակցությամբ գոյություն ունի մի այլ արժեքավոր աշխատություն ևս «Դասթուր ալ-մոլուք» անունով, որը առաջին անգամ Դանեշ Փաժուհի աշխատասիրությամբ պարբերաբար հրատարակվել է Թեհրանի պետական Համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի պարբերականի մեջ: «Դասթուր ալ-մոլուք»-ի հեղինակը եղել է Սուհամեդ Ռաֆի Անսարին կամ Միրզա Ռաֆիան, որը գիրքը պատրաստել է Շահ Սուլթան Հուսեյնի⁷ ժամանակաշրջանում և նրա անունից: Միրզա Ռաֆիան ունեցել է Սուսթուֆի ալ մամալեքի⁸ պաշտոն:

«Դասթուր ալ-մոլուք»-ի բովանդակությունը ժամանակաշրջանի հասարակական և տնտեսական ժառանգության և քաղաքակրթության արժեքավոր տեղեկատու աղբյուր է, որում մատնանշված կարևոր խնդիրներից կարելի է թվարկել հետևյալ կետերը.

⁵ Սեֆյան հարստության վերջին Շահը, (1694/1722) թթ:

⁶ Միրզա Ռաֆիա, Դասթուր ալ-Մոլուք, բե քուշեշ վա թասհիհե Սոհամմադ Էսմայիլե Մարչինքուվսքի, թարգմտ: Ալի ՔորդԱբադի բա մոդադամե Մանսուրե Սեֆաթ Գոլ բե սեֆարեշե մարքազե ասնադ վա թարիխե դիփլոմասի, Թեհրան, Վեզարաթե ոմուրե խարեշե, մարքազե չափ վա Էնթեշարաաթ, 1385/2006, մոդադամե ավալ, էջ 9 (պարսկերեն լեզվով):

⁷ 1694-1722 Սեֆյան հարստության վերջին շահը:

⁸ Սուսթուֆի ալ մամալեքը աշխատում էր Վազիր ազամի անմիջական հսկողության տակ, Ալիջահ Սուսթուֆի ալ մամալեք-ը համարվում էր հարկային նախարար, որ իրականում հաշվապահական վերահսկիչի աշխատանք էր կատարում, նա նաև կազմում էր երկրի բյուջեն:

ա. Աշխատությունը հանդիսանում է Սեֆյան Պարսկաստանի պետա-կառավարման կառուցվածքի համապարփակ տեղեկագիր.

բ. Աշխատությունը անդրադարձ է կատարում դեկավարման կառույցի գործընթացների վերաբերյալ, որոնք են՝

- Երկրի անվտանգության.
- Տնտեսության և երկրագործության վիճակի բարելավման.
- Երկրի դեկավարման և վարչական գործընթացի.
- Զինվորական կառույցի և նրա աստիճանակարգության.
- Երկրի քաղաքական աշխարհագրության և կարագրության.
- Կարևոր և օգտակար տեղեկություններ է փոխանցում ժամանակաշրջանի պաշտոնների և աշխատանքների, ինչպես նաև նրանց եկամուտների և տնտեսական իրավիճակի շուրջ.

▪ Ընդգրկում է օգտակար մանրամասներ այդ պաշտոնների և զանազան աշխատանքների վերաբերյալ:⁹

Հարկավոր է նշել նաև, որ վերջին շրջանում այդ երկու աշխատություններից զատ, մի այլ կարևոր գիրք ևս երևան է եկել և շրջանառության մեջ դրվել: Գիրքը հրատարակվել է Դոկտ. Եուսեֆ Ռահիմլուի ջանքերով, 1992 թվականին Թավրիզի և Մաշհադի «Ֆիրդոսու» անվան համալսարանների համատեղ ջանքերով ու հրատարակչությամբ, որը կոչվում է «Սեֆյան սուլթանների ժամանակաշրջանի պաշտոնների անվանումները և վարձատրությունները¹⁰»: Դոկտ. Ռահիմլուի կողմից կատարված ուսումնասիրությունների համաձայն գրքի հեղինակը Միրզա Ալինադի Նասիրին է, որը Շահի մաջլեսնեվիսն¹¹ է եղել: Մատնանշելի է, որ գիրքը ամբողջությամբ չի պահպանվել, ու նրա սկզբնական բաժնի էջերից որոշ հատվածներ պակասում են, որոնք դեռևս անհայտ են մնում:

⁹ Դանեշվաժուհ Սոհամմադ Թադի, Դասթուր ալ-Մոլուքե Միրզա Ռաֆիա վա Թազքարաթ ալ-Մոլուքե Միրզա Սամիա, Մանբա գաբան վա ադաբիատե դանեշքադեհե ադաբիաթ վա օլումե էնսանի, շոմարիե 63 վա 64 մորդադ, 1347/1968, Թեհրան, էջ 484, 495, 504 (պարսկերեն լեզվով):

¹⁰ Միրզա Ալի Նադի Նասիրի, Ալդաբ վա մավաջեբե դորե սալաթինե Սաֆավի, Թասհիհե Դոքթոր Յուսեֆե Ռահիմլու, Էնթեշարաթե դանեշգահե Ֆրեդոսի Մաշհադ, 1371/1992:

¹¹ Մաջլեսնեվիս (պրսկ. مجلس نویس)՝ քարտուղար:

Գրքի յուրահատկությունը մյուս երկու աշխատությունների համեմատությամբ կայանում է նրանում, որ նախապես նշված երկու աղբյուրները հիմնականում անդրադառնում են պաշտոններին և աշխատանքներին, տվյալ աշխատության մեջ կատարվում է արժեվորումներ պաշտոնը կրող անհատների և նրանց ժամանակաշրջանի ու իրավիճակի վերաբերյալ: Հատկապես ուշագրավ է այն փաստը, որ հեղինակը պաշտոնի բացատրությունը սկսում է ներկայացնել այն կրողի անվան մատնանշումով: Բնականաբար այդ աշխատության մեջ ևս գոյություն ունեն կարևոր տվյալներ, որոնք «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ի և «Դասթուր ալ-մոլուք»-ի նյութերի հետ վերցրած կազմում է մի ամբողջություն, որը օգտակար կարող է հանդիսանալ ժամանակաշրջանի պաշտոնների կապակցությամբ առավել ճշգրիտ բացահայտումներ կատարելու համար:

Զույգ աշխատությունների բովանդակությունը իրար հետ համեմատելով կարելի է եզրակացնել որ երկուսն էլ պատրաստվել են միևնույն հիմքը ունեցող մայր աշխատությունից, որ հավանաբար եղել է ավելի ծավալուն: Երկուսի մեջ գոյություն ունեն հատվածներ, որ նկատելի չէ մյուս աշխատության մեջ, սակայն դա պատճառ չի դառնում որպեսզի կարևորությամբ ուշադրությունից անտեսվի որևէ մեկը: Լեզվական առումով ևս կարելի է ասել, որ երկու գրքերի մեջ օգտագործվել են թե թրքական և թե մոնղոլական բառապաշարներից, նաև առկա է այն տեսակետը, որ այս երկու աշխատությունների պատրաստման հիմնական պատճառը բացի երկրի պետակառավարման համակարգի հսկման, նաև հետապնդում էր այդ կառույցների գործառույթները ավելի բարձր մակարդակի հասցնելու նպատակ:

Համեմատելով երկու գրքերի նախաբանները նկատելի են որոշ տարբերություններ: «Դասթուր ալ-մոլուք»-ի հեղինակը գրքի նախաբանը նվիրում է ժամանակի Շահին և հանդես գալիս մի քանի բանաստեղծություններով, սակայն «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ը սկսվում է շատ կարճ գոհաբանությամբ առ ամենակարող տիրոջ Աստծուն, իսլամի Մարգարեին ու նրա ընտանիքին, որից հետո «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ի հեղինակը՝ Միրզա Սամիան, անմիջապես առանց ժամանակի իշխանավորների մասին հիշատակություն կատարելու

անցնում է գրքի բուն թեմային ուր մատնանշում է, որ իր հեղինակած գիրքը պատրաստվել է պատվերով:

«Դասթուր ալ-մոլուք»ի մեջ պակասում է վերջաբանը, որի մասին նախապես հեղինակի կողմից նշվել էր գրքի նախաբանում, գիրքը ավարտվում է միանգամից, այն ինչ «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ը իր մեջ պարունակում է ծավալուն վերջաբան, ուր տվյալներ են ներկայացվում երկրի վիլայեթների եկամուտների և ծախսերի ինչպես նաև ռազմական և հասարակական կառույցների ղեկավարների եկամուտների շուրջ:

«Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ը կազմված է առաջաբանից, հինգ գլուխներից և վերջաբանից, այն ինչ «Դասթուր ալ-մոլուք»-ը կազմվել է առաջաբանից և վեց գլուխներից առանց վերջաբանի, որը երկու գրքերի ներքին բաժանումների գլխավոր տարբերությունը կարելի է համարել: «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ի հեղինակը գիրքը երկու գլխավոր հատվածների է բաժանել վարչական պաշտոնների բացատրության և տնտեսական թեմաների, սակայն «Դասթուր ալ-մոլուք»-ի մեջ նմանօրինակ բաժանում գոյություն չունի:

«Դասթուր ալ-մոլուք»-ում ավելի շատ մանրամասնություններ են ներառվել և տեղեկությունների մի հատվածը նվազ կարևոր կառույցների մասին է, օրինակ խոհանոցների, որոնց վերաբերյալ «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ի մեջ նշումներ չենք նկատում, այդ առումով կարելի է եզրակացնել, որ «Դասթուր ալ-մոլուք»ը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում ժամանակաշրջանի հասարակության ստորին խավերի վերաբերյալ:

«Դասթուր ալ-մոլուք»ի մեջ գրքի գլուխների բաժանումները թվով ավելի շատ են, սակայն «Դասթուր ալ-մոլուք»ի մեջ ևս գոյություն ունի բաժիններ, որոնք «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ում առանձին գլուխներով են ներկայացվել, որը սակայն այստեղ մեկտեղվել են:

Մատնանշելի է այն փաստը, որ «Դասթուր ալ-մոլուք»-ում ևս «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ի օրինակով կրոնական պաշտոնների և աստիճանակարգության մասին նյութեր են պահպանվել, սակայն «Թագքիրաթ ալ-մոլուք»-ի համեմատ «Դասթուր ալ-մոլուք»-ում պահպանված տեղեկությունները կրոնական պաշտոնների և տեղեկությունների վերաբերյալ ավելի ծավալուն են, ուր տեղեկություններ կան կրոնական կառույցների և նրանց եկամուտների

կապակցությամբ, որի մասին նյութերի չենք հանդիպում «Թագքիրաթ ալ-մուլուք»-ի մեջ:

Կրոնական պաշտոններից «Խալիֆաթ ալ-խուլաֆա¹²»-ի պաշտոնը մեկն է այն պաշտոններից, որ երկու աշխատությունների մեջ ևս նրա մասին անդրադարձ կա: «Թագքիրաթ ալ-մուլուք»-ում այս պաշտոնի մասին գոյություն ունի ընդամենը վեց տող բացատրություն, իսկ «Դասթուր ալ-մուլուք»-ի մեջ չորս տող, որը հիմնականում վերաբերում է «Խալիֆաթ ալ-խուլաֆա» պաշտոնի և նրա նշանակման պատճառներին ու իրավասություններին:

«Դասթուր ալ-մուլուք» և «Թագքիրաթ ալ-մուլուք» գույգ գրքերի առաջին գլուխների պաշտոնների բաժանումների և նրանց անվանումների վերաբերյալ առավել ճշգրիտ պատկերացում կազմելու և եղած հիմնական տարբերությունները ավելի նկատելի դարձնելու համար աղյուսակի մեջ ներկայացնում ենք երկու գրքերի առաջին գլուխներում նշված պաշտոնները.

Գլուխ առաջին Կրոնական Պաշտոններ			
Համար	Պաշտոնների անվանումներ	Դասթուր ալ-մուլուք	Թագքիրաթ ալ-մուլուք
1	Մուլաբաշի	✓	✓
2	Սեդարաթե Խասե և Ամմե	✓	✓
3	Մոթվալիե արամգահե Էմամ Ռեզա դար Մաշհադ	✓	-

¹² Ալիջահ Խալիֆաթ ալ խուլաֆայի (պրսկ. خلیفه الخلفا) աշխատանքը իրականում, մի կենտրոն կամ գրասենյակ էր, ուր զբաղվում էր սուֆիներին վերաբերող հարցերի կարգավորմամբ: «Թագքիրաթ ալ-մուլուք»-ը մի շարք կարևոր հանգամանքներ է հաղորդում, որ Խալիֆաթ ալ խուլաֆան համարվում էր Շահի ուսուցիչը և տեղակալը, քանի որ սուֆիները հիմնականում ղրգըլբաշ ցեղից էին, ուստի Խալիֆաթ ալ խուլաֆան ընտրվում էր այդ ցեղից: Նա վիլայեթներում ուներ իր ներկայացուցիչները, այսպիսով շահի համար հնարավոր էր դառնում Խալիֆաթ ալ խուլաֆայի միջոցով երկրի տարածքում վերահսկել սուֆիների գործողությունները, նույնիսկ նրանց, որոնք բնակվում էին Օսմանյան կայսրության տարածքներում: Մինորսքի Վլադիմիր, Սազմանե Էդարի հոքումաթե Սաֆավի(եա թալիդաթե Մինորսքի բար Թագքարաթ ալ-Մուլուք), Թեհրան, 1378/1999, էջ 103,104,105,106 (պարսկերեն լեզվով):

Գլուխ առաջին Կրոնական Պաշտոններ			
Համար	Պաշտոնների անվանումներ	Դասթույր ալ-մուրք	Թագքիրաթ ալ-մուրք
4	Մոթվալիե արամգահե Հագրաթե Մասումե դար Ղոմ	✓	-
5	Մոթվալիե արամգահե Շահե Աբդուլազիմ դար Թեհրան	✓	-
6	Մոթվալիաթե մագարաթե Սաֆավիյե դար Արդաբիլ	✓	-
7	Շեյխուլ իսլամե Դարուսայթանե Էսֆահան	✓	✓
8	Ղազիե Դարուսայթանե Էսֆահան	✓	✓
9	Ղազիե Ասաքերե Էսֆահան	✓	✓

Ինչպես վերը գտնվող աղյուսակում է ներկայացվել, երկու գրքերի առաջին գլխի բաժինները միմյանց հետ համեմատելով նկատվում է, որ աղյուսակի 3,4,5 և 6-րդ բաժինները կրոնական այն պաշտոններն են, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են շիա դավանանքին այդ գլուխներում նշված պաշտոնները հիմնականում վերաբերում են Մաշհադ, Ղոմ, Թեհրան և Արդաբիլ քաղաքներում գտնվող շիա դավանանքի սրբավայրերի աշխատանքները տնօրինող պաշտոնյաներին, որը բնականաբար «Թագքիրաթ ալ-մուրք»-ում նկարագրված պաշտոնների ցանկում չեն ներգրավվել այն պարզ պատճառով, որ տվյալ գիրքը պատրաստվել է Պարսկաստան ներխուժած սունի դավանանքին հետևող աֆղանների¹³ պատվերով, այսպիսով հասկանալի է դառնում երկու գրքերի առաջին գլուխների հիմնական տարբերությունների հիմնական պատճառը:

Եզրակացություն

«Թագքիրաթ ալ-մուրք» և «Դասթույր ալ-մուրք» աշխատությունները Մեֆյան պետականադավարման կառույցի ուսումնասիրության դիտանկյունից շատ կարևոր տեղ են զբաղեցնում:

¹³ Աշրաֆ աֆղանի հրամանով 1726 թվականին:

Նրանց բովանդակությունը ամբողջությամբ վերաբերում են երկրի պետակառավարման կառույցի պաշտոնակարգության նկարագրությանը: Թեմային վերաբերող աղբյուրները չեն սահմանափակվում միայն նշված աշխատություններով, քանի որ այդ կապակցությամբ կարելի է տեղեկություններ գտնել նաև այլ պատմական աղբյուրներում, որոնց մեջ ևս պահպանվել են արժեքավոր նյութեր:

Նշված աղբյուրների մեջ մատնանշված տեղեկությունները օգտակար են, ուր համապարփակ կերպով հնարավոր է դառնում տեղեկանալ Սեֆյան Պարսկաստանի պետական կառույցներին և նրանց ղեկավարման ներքին խոհանոցին: Այսպիսով Սեֆյան ժամանակաշրջանից պահպանված պետակառավարման աղբյուրների քանակից և նրանց բազմազանությունից, կարելի է եզրակացնել որ սեֆյան իշխանավորները ինչպիսի կարևորությամբ էին հետևում երկրի կառավարման գործընթացին:

MESHKANBARIANS JILBERT
(YSU)

THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF PERSIA AT SAFAVID ERA ACCORDING TO "TADKERAT AL-MOLUK" AND "DASTUR AL-MOLUK" MANUALS

"Tadkerat al-moluk" and "Dastur al-moluk" both manuals provide information on the administration system and social conditions in Persia at Safavid era. Also both manuals have the same information with some differences. They are the only two surviving administrative manuals from the end of the Safavid period.

In fact the numbers of this kind of manuals shows the importance of control and management process for Safavid rulers.